

Bácskay András

# Gyógyító eljárások a halotti szellem keze által okozott panaszok és láz ellen

## Egy késő-babiloni orvosi tábla

### BEVEZETÉS

A jelen tanulmány célja egy orvosi tábla bemutatása a British Museum ékírásos táblagyűjteményéből (leltári szám: BM 41300). E töredékesen fennmaradt táblán különböző betegségek, illetve panaszok ellen alkalmazott gyógyító eljárások olvashatók. A fennmaradt szöveg a halotti szellem kezének tulajdonított fejfeszültségek, valamint láz ellen alkalmazott eljárásokat tartalmaz.

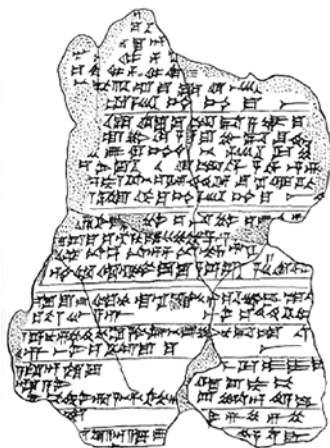
A bemutatott orvosi tábla a British Museum 81-4-28 jelzetű gyűjteményéhez tartozik, amelynek darabjai főképpen két ókori mezopotámiai városból, Babilonból és a hozzá közel fekvő Borszipa városából származnak (12). A portré formájú, egyhasábos tábla pontos lelőhelye nem ismert, illetve a kolfón (a tábla végén található zárószöveg, amely megadja a szöveget író személy nevét és származását, illetve a szöveg egyéb adatait) hiánya miatt a táblát egyetlen, az említett két mezopotámiai városban az ékírásos forrásokból azonosított korabeli ékírásos táblagyűjteményhez sem tudjuk hozzákapcsolni. A tábla keltezése így csupán az íráskép, illetve a 81-4-28-es kollekció többi darabjának keltezésén alapul. Jelen állapotában a tábla hossza 9,5 centiméter, szélessége 7 centiméter, vastagsága pedig 2 centiméter, azonban a tábla

teteje és alja törött, így a tárgy eredeti mérete nem állapítható meg. A tábla szövegét író személy neve ugyan nem őrződött meg, azonban az íráskép, illetve az ékírásos jelek használata alapján egy gyakorlattal rendelkező, az orvosi szövegek műfaji sajátosságait, illetve szöveghagyományát jól ismerő szakember lehetett a tábla szerzője.

### AZ ORVOSI TÁBLA TARTALMA ÉS FORDÍTÁSA

A tábla mindkét oldala tartalmaz szöveget, azonban a hátoldalon lévő szöveg annak töredékessége miatt egyelőre nem állítható helyre. Az előoldalon egymást követő gyógyító eljárások leírása található, az egyes eljárásokat vízszintes vonal választja el egymástól. Az előoldal receptjeit a szöveg írója három részre osztotta, az egyes részeket dupla vonalazás választja el egymástól. A tábla fentebb említett töredékessége miatt az első és a harmadik részben található eljárásokat csak részben ismerjük, a második rész szövegében azonban valamennyi gyógyító eljárás fennmaradt.

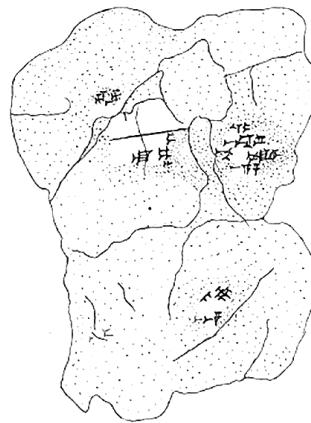
Az előoldalon fennmaradt szöveg szerkezete tehát az alábbiak szerint írható le:



Első rész (1. §): 1–13. sorok, két recept az 1–7. és 8–13. sorokban (az első recept csak részben maradt fenn) halotti szellem által okozott panaszok és fejfájás ellen.

Második rész (2. §): 14–17. sorok, egy töredékes recept, a betegség nem állapítható meg.

Harmadik rész (3. §): 18–26. sorok, két recept „erős láz” és *li’bu*-betegség ellen, valamint egy ráolvasás és a ráolvasáshoz kapcsolódó gyógyító eljárás „folyamatos láz” ellen.



A BM 41300 jelzetű orvosi tábláról készített rajz. A tárgy magassága 9,5 cm, szélessége 7 cm, vastagsága pedig 2 cm. © Bácskay András

A táblán az alábbi receptek és gyógyító eljárások olvashatók:

1. §

<sup>1-2</sup>[Ha valakit a ... betegség megragadott [...] <sup>3</sup>[...] \* [ökör]ürülék (vagy [Nisaba] ürülete) [...] <sup>4</sup>[...] fekete [...] , [...] -fa] kérge <sup>5</sup>[...] fekete *kiškanû*-fa [kéрге], *mekû*-növény kérge [...] <sup>6</sup>[...] Recitálj háromszor [(a gyógyszerre) ráolvasást] majd (a beteg) halántékát, [...] testrésztét] <sup>7</sup>[... testrésztét.] a végtagjait többször kend be (a gyógyszerrel) és (a beteg) meggyógyul.

<sup>8</sup>[Ha valakinek a testét a halotti szellem keze] vagy fejfájás állandóan gyötöri és [(a betegség) <sup>9</sup>[nem szűnik meg], (ha a betegségét) az orvos borogatósa sem enyhíti (és) nem szünteti meg, <sup>10</sup>vágj le egy elfogott *kurkû*-libát, <sup>11</sup>[vedd] <sup>10</sup>a vérét (vagy: a *kurkû*-liba vérét, a *kurkû*-liba szemét, a *kurkû*-liba epéjét, a *kurkû*-liba fejét és gégejét) <sup>11</sup>a (madár) [garat]ját, a zsirját (vagy: a combjának zsirját) és a zúzójának külső részét. <sup>12</sup>Száríts ki faszé-  
nen (hevítve), keverd össze cédrus „vérével”. <sup>13</sup>[Recitáld (a gyógyszerre) háromszor] <sup>12</sup>a „Gonosz ujjal rámutat valakire” (című) ráolvasást. <sup>13</sup>Kend (a gyógyszert) a halántékára, a nyakára (vagy: a fejére és a kezeire, vagy a fejére, a nyakára és a kezeire) és minden (egyéb testrésze) melyet (a halotti szellem keze) megérintett és a betegsége megnyugszik (vagy: a betegsége megnyugszik és a fejfájása elmúlik).

2. §

<sup>14</sup>[...] ... *baltu*-fa hajtása, *ašegu*-fa hajtása [...] <sup>15</sup>[...] -növény, amelyet egy halott sirjáról/x hónapban] szedtél, „feloldás fája” (nevű) fa, Nisaba ... [...] <sup>16</sup>[...] karneol, *zalâqu*-kő, vas (gyöngy), *mûsu*-kő, denevérürülék [...] <sup>17</sup>[...] a családhoz tartozó ember koponyája, másrészt öskultusz (során használt) (emberi koponya) [...]

3. §

<sup>18</sup>[Ha valakit] láz (lit. forróság) ragadott meg, (vegyél) *elikula*-növényt, „szarvasagancs” (nevű növényt), friss tamariszkszut, „tenger gyümölcse” (nevű) növényt, <sup>19</sup>„ökörürüleket”. Nyomd össze őket vízben, keverd össze olajjal (és) kend rá (a gyógyszert).

<sup>20</sup>Az erős [láz (lit. forróság)] eltávolításához (vegyél) „börccserző gombáj” (nevű) növényt, *maštaka*-növényt, „tenger gyümölcse” (nevű) növényt, <sup>21</sup>[*nikiptu*-növényt], nyomd össze (ezeket) olajban, kend rá (a gyógyszert) és (a beteg) felépül.

<sup>22</sup>Ráolvasás (és) dicséret. Dicsértessék Ninazu! <sup>23</sup>Járuljon Istár, [az ő védőistenője] elé <sup>24</sup>Tiamat (vagy: a tiszta égbolt) Ökörhajcsár csillagának ragyogásában. Enlil és Ea (istenek) ráolvasása.

<sup>25</sup>Ráolvasás a folyamatos láz (lit. forróság) eltávolításához (vagy: Ráolvasás. Recitáld (ezt) a láz elleni füstüléshez).

<sup>26</sup>[Az ehhez (a ráolvasáshoz) tartozó eljárás:] Száríts ki *ninû*-növényt, *kibrîtu*-szulfurt, [*atâ?šû*]-növényt, *nikiptu*-növényt, <sup>27</sup>[törd össze, keverd össze olajjal (miközben) ismételd felette háromszor a ráolvasást, (azután) kend rá (a gyógyszert) és (a beteg) felépül.]

## MAGYARÁZAT

A tábla előoldalán fennmaradt szöveg különböző betegségek ellen használt eljárások gyűjteménye. Az első rész mindkét eljárása fejpanaszokkal és végtagi panaszokkal kapcsolatos gyógyító eljárást tartalmazott. A halotti szellem keze ugyan csak a második eljárásban maradt fenn, azonban mind a végtagi panaszok, mind a fejpanaszok a halotti szellem által okozott betegségek közé tartoztak. A halotti szellemek betegségek okozójaként való felfogása a mezopotámiaiakon elképzeléséhez kapcsolódik, amely szerint a megfelelő temetési szertartásban nem részesülő halottak nem jutnak el a halotti szellemek lakóhelyeként számon tartott Túlvilágra, illetve nem részesülnek a hozzátartozók által biztosított halotti áldozatokból. Ebből fakadóan az emberek világában rekedt

halotti szellemeket, az ártó démonokhoz hasonlóan, az embereket sújtó szerencsétlenségek és betegségek okozóiként tartja számon a mezopotámiai vallási-mágikus hagyomány. Az első eljárás (1–7. sorok) sajnos csak töredékesen maradt fenn, illetve a szöveg – párhuzamok hiányában – egyelőre nem állítható helyre. A fennmaradt szövegből azonban látható, hogy a kezeléshez különböző, gyógyhatásúnak vélt növényekből készítenek kenőcsöt, amelyet a betegséggel érintett testrészekre kell rákenni. A gyógyszer gyógyító hatását a gyógyszerre mondott ráolvasás is megerősítette. E ráolvasás szövege vélhetően az első fennmaradt recept előtt szerepelhetett, azonban nem maradt fenn. A tárgyalt rész második eljárásának szövege (8–13. sorok) a fennmaradt újasszír kori szövegpárhuzamok alapján teljes egészében kiegészíthető.

A szövegpárhuzamok egyrészt Assur-bán-apli ninivei könyvtárának táblagyűjteményéből, másrészt az Assur városában feltárt, egy Kiszír-Assur nevű személyhez köthető családi könyvtárból származnak. A különböző lelőhelyekről összesen hat darab orvosi tábláról ismerjük a recept és a ráolvasás szövegét. A recept az Assur-bán-apli uralkodása idején összeállított, úgynevezett *Ninivei Orvosi Enciklopédia* szövegébe is bekerült, az említett ninivei szövegpárhuzamok a *Ninivei Orvosi Enciklopédia* fejbetegségekkel foglalkozó tudományos sorozat (UGU) harmadik táblájának szövegét tartalmazzák (lásd az ékírásos szövegek nemzetközi e-tárában: <http://oracc.museum.upenn.edu/asbp/ninmed/pager>). A szövegpárhuzamokat korábban már JOANN SCURLOCK is feldolgozta, ám az itt elemzett táblát ő nem ismerte (14c).

Az első recepthez hasonlóan ez az eljárás is egy kenőcs készítését írja le, amelyre ráolvasást kellett mondani, majd a gyógyszert a betegséggel érintett testrészekre kenték. A második eljárás során használt gyógyszer azonban nem a mezopotámiai orvosi szövegekben megszokott gyógyhatású növényekből, kövekből és egyéb anyagokból készül, hanem egy bizonyos, e célra leölt madár testrészeinek és testnedveinek a felhasználásával. A valamilyen libafélével azonosított *kurkû*-madár vérét és bizonyos testrészeit más, halotti szellem által okozott betegségek gyógyítása során alkalmazott kenőcsök alapanyagként is használták (14e). A vizsgált recepthez hasonló összetételű kenőcsöt (az *eššebu*-madár különböző kiszárított testrészei cédruslével keverve) egy további halotti szellem elleni gyógyító eljárás is említ (14b). A KUR.GI<sup>mušen</sup> logogramával írt *kurkû*-madarat egy halotti szellem által okozott betegség elleni recept szövegét magyarázó, úgynevezett orvosi kommentárszöveg a következőképpen részletezi:

[KUR].GI<sup>mušen</sup>. KUR: *šá-du-ú* GI: *a-la-du*

<sup>d</sup>KUR.GAL: <sup>d</sup>EN.LÍL *šá-du-ú ra-bu-ú*

A „KUR.GI<sup>mušen</sup>” (szóírás [logogramma] magyarázata): a „KUR” (jel jelentése): hegy, a „GI” (jel jelentése): szülni.

A „<sup>d</sup>KUR.GAL” (szóírás jelentése): Enlil, a nagy hegy.

(SPTU 1, 49 hátoldal 7–8. sorok, a táblához lásd Frahm 2011, 233)

A *kurkû*-madár kifejezést értelmező magyarázó szöveg a madár sumer szóírásában szereplő ékírásos jelek alapján kap-

csolja össze a madarat Enlil istennel. Az azonosítás alapja az istenség jelzőjelént használt „nagy hegy” kifejezés sumer szóírása (KUR.GAL) és a *kurkú*-madár leírására használt sumer szóírás (KUR.GI) közti hasonlóság (mindkettőben szerepel a KUR jel, illetve a két szóírás hasonló hangzása). Az értelmezés a madarat egyrészt hegyvidékhez, másrészt Enlil istenhez kapcsolja. A hegyvidék a mezopotámiai világképben az emberi világ határain túl elterülő rejtélyes vidék, amely ártó démonok és egyéb tisztátalan természetfeletti lények lakóhelye. Enlil az istenek királya, illetve a világ megteremtője. Az orvosi magyarázó szövegben olvasható értelmezés tehát a madarat egyrészt az ártó démonok, másrészt az istenek világához kapcsolja, így a madár testrészeinek gyógyhatású anyagként való felhasználása vélhetően a madár természetfeletti erőkhöz való kapcsolódásával magyarázható.

A második rész egyetlen receptet (14–17. sorok) tartalmaz. A szöveg töredékes, sem a betegség, sem a kezelés módja nem ismert. A felhasznált gyógyhatású anyagok között növényeket és köveket egyaránt találunk. A mezopotámiai orvosi szövegekre jellemző módon először a növények, majd a kövek és egyéb anyagok kerülnek felsorolásra. A felhasznált növények között több, a mágikus bajelhárító eljárások során használt növény is megtalálható. Ezek közé tartoznak a forrásainkban gyakran párban szereplő *baltu*- és *asāgu*-fák, amelyeket ártó varázslat vagy rontás ellen végzett eljárásokban említenek. Így például az ártó hatású előjelek által okozott rontás elhárításának egyik eljárását tartalmazó szöveg (úgynevezett *namburbi* szöveg) egy békával végzett helyettesítő eljárást ír le, amelynek során az illető személyt fenyegető rontást az alkalmazott helyettesítő állatra viszik át. Az eljárás a következő:

<sup>11</sup>Ennek (a ráolvasásnak) az eljárása (a következő): fogj egy zöld békát [...] <sup>12</sup>recitáld rá a ráolvasást. Amikor mondd (a ráolvasást) [...] <sup>13</sup>köss rá *asāgu*-fát és [*baltu*-fát...]

Ártó előjel elhárítására irányuló helyettesítő eljárás részlete (9a, 13a; magyarul: 5a)

Ugyancsak különleges gyógyító, mágikus tulajdonsággal rendelkezettek a különleges időszakokban és a különleges helyekről szedett gyógynövények. A tárgyalt recept is utal egy ilyen növényre, azonban a szöveg töredékessége miatt nem világos, hogy az időszak vagy a hely volt-e különleges. Egyéb forrásainkban ilyen különleges időszakknak számít a Niszannu hónapban leszedett növény, illetve a különleges helyről szedett növények kapcsán a sírokról szedett növényeket említhetjük. A tárgyalt recept talán legkülönlegesebb gyógyhatású anyaga valamely családtagtól származó, illetve az őskultuszhoz kapcsolódó emberi koponya említése. Megjegyzendő, hogy bár e receptnek egyelőre egyetlen párhuzama sem ismert, az emberi koponya gyógyhatású anyagként való felhasználása egyéb, halotti szellem elleni eljárásokban, illetve fejpanaszokkal kapcsolatos receptekben is adatolható. Így például az „emberi koponya darabja” számos füstöléses eljárás során használt anyagok egyike a halotti szellem elleni receptekben (14a, f-i).

A harmadik részben lázzal járó betegség elleni eljárások szerepelnek. A tárgyalt rész első két receptje a láz (szó szerint forróság) és az „erős láz” elleni eljárásokat ír le. Mindkét eljárás során gyógynövényekből és olajból készített kenőccsel kell a beteg testét bekenni. Az első receptben (18–19. sorok) leírt kenőcshöz öt, egyéb receptekben is gyakran gyógyszerek alapanyagiként szereplő növényt használtak fel. A növények közül csupán a tamariszkusz azonosítható, a többi növénynevét (*elikula* „szarvasagancs”, „tenger gyümölcse” és „ökörürülék”) azonosítása egyelőre nem lehetséges. A nevek egy része az adott növény valamely jellegzetességére utalhat, így például a „tenger gyümölcse” növény, amelyet a kutatás korallra utaló mezopotámiai kifejezésként értelmez, a tengerhez kapcsolható. Két növénynevét („szarvasagancs” és „ökörürülék”) az úgynevezett állati eredetű elnevezéseket tartalmazó növénynevek csoportjába tartozik (8a; magyarul: 3c, d). Az e nevek mögött meghúzódó gondolattársítás azonban nem világos számunkra. A második receptben (20–21. sorok) leírt kenőcs négy gyógynövényt („börccserző gombája”, *maštaka*, „tenger gyümölcse” és *nikiptu*) tartalmaz, amelyek mindegyike gyakran szerepel más receptek gyógynövényei között is, illetve a „tenger gyümölcse” az előző receptben is megtalálható. Az említett elnevezések közül külön is említendő a „börccserző gombája” nevű növény, amely vélhetően valamely, a börccserző műhelyek közelében fellelhető gombafélére utalhat. A receptekben használt gyógynövények kapcsán fontos megjegyezni, hogy a szövegeinkben említett növények között fákat és cserjéket (például tamariszkusz, cédrus), fűféléket (például *nikiptu*-növény stb.), konyhakerti növényeket (hagymafélék, borsófélék stb.), fűszernövényeket (kömény, sáfrány), gabonaféléket (búza, tönkebúza stb.) és gombaféléket (*kamūnu*-gomba, „börccserző gombája”) egyaránt találunk (3b). Az orvosi receptek szövegében általában először a fafélék, majd a fűfélék, a konyhakerti növények és gombafélék szerepelnek, az állati eredetű neveket viselő növények vagy egyéb anyagok pedig általában csak ezek után következnek. A babilóni és asszír orvosi szövegekben szereplő növények száma körülbelül 340 darabra tehető (8b). Az e részben tárgyalt két recept kenőcs készítését írja le, az első recept esetében a gyógynövényeket vízzel, a második receptben pedig olajjal keverik össze; az utóbbi minden valószínűség szerint szeszalaj lehetett (3e). Az első részben szereplő receptekkel szemben a harmadik részben tárgyalt mindkét recept csupán általánosságban írja le a kenőcs alkalmazását, és nem nevezi meg a bekent testrészt, ami azzal magyarázható, hogy vélhetően az illető teljes testét bekenhették.

A harmadik rész utolsó fennmaradt szakasza egy szövegegyeséget alkot, amely egy ráolvasásból (22–25. sorok), valamint a ráolvasáshoz kapcsolódó gyógyító eljárás leírásából (26–27. sorok) tevődik össze. A ráolvasás szövege az úgynevezett „láz elleni orvosi ráolvasások” csoportjába tartozik. Az e csoport-hoz tartozó szövegek közös jellemzője, hogy valamennyi ilyen ráolvasás csak orvosi szövegben szerepel (bajelhárító szövegekben nem), illetve meghatározott gyógyító eljárás során alkalmazzák. A ráolvasás szövege több szövegpárhuz-

záról ismert (15, 4b), a legközelebbi párhuzamai a fentebb már említett assuri ráolvasópapi könyvtár táblái között (7), valamint egy későbabiloni orvosi táblán található (2, 4a). A szövegpárhuzamokkal összehasonlítva megállapítható, hogy a szövegpárhuzamok egyikén a ráolvasás eltérő gyógyító eljárásához kapcsolódik (kenőcs helyett füstöléses eljárás), egy másik szövegpárhuzamon pedig a gyógyító eljárás során egy másik ráolvasás szövegét kell elmondani. A tárgyalt ráolvasásban megszólított Ninazu a túlvilági istenségek csoportjába tartozik, az istenséget kígyómarás (14d), illetve láz (4c, d) elleni eljárások során szólítják (17, 3a). A szövegben ugyancsak megszólított Istár a mezopotámiai vallási hagyomány egyik legfontosabb istennője, alakja kapcsolódik a gyógyító eljárásokhoz is.

Istár alapvetően a háború, a szerelem és a női termékenység istennője, azonban III. Amenhotep egyiptomi uralkodó és Tusratta mitanni király leveléből kiderül, hogy Tusratta a gyógyító erővel bíró ninivei Istár-Sauska istennő szobrát küldte el a betegeskedő fáraónak (11a). Emellett az általában mezopotámiai gyógyító istenségeként azonosított Gula istennőt Nippurban Šarrat Nippuri istennő (jelentése: „Nippur királynője”) alakjával azonosították, akit a közép-babiloni korszakban Istár istennő nippuri megjelenéseként tartottak számon (10).

A ráolvasásban ugyancsak megszólított Enlil és Ea a legfontosabb mezopotámiai istenségek közé tartoznak. A fentebb már említett Enlil az istenek királya, Ea (sumer Enki) pedig az isteni bölcsesség, a mágikus ráolvasások és eljárások ismerője, illetve ebből fakadóan a gyógyító-bajelhárító eljárásokat végző ráolvasópapok védőistene. A ráolvasást követő gyógyító eljárás (26–27. sorok) egy kenőcs elkészítését írja le, amelyhez háromféle gyógynövényt és egy kéntartalmú ásványi anyagot, valamint olajat használnak fel. Az eljárás során a ráolvasás szövegét háromszor ismétlik a gyógyszer felett, majd az így hatékonyra tett gyógyszert a beteg testére kenik. Az eljárás rámutat a mezopotámiai orvoslás vallási-mágikus hátterére, amely szerint a gyógyhatásúként számon tartott gyógynövények és egyéb anyagok tényleges gyógyító hatását a megfelelő ráolvasások elmondása váltja ki. A ráolvasás háromszori elmondása a mezopotámiai számmisztikával hozható összefüggésbe (1).

## KÖVETKEZTETÉSEK

A tanulmányban bemutatott tábla egy új-, vagy későbabiloni korban íródott, gyógyító eljárások gyűjteményét tartalmazó orvosi tábla. A tábla lelőhelye nem ismert, a kolofón nem maradt fenn, ezért a tárgy nem köthető egyetlen ismert ékírásos babilóniai könyvtárhoz vagy magántárhoz sem. A tábla szövege teljes egészében vagy részlegesen más orvosi tartalmú szövegeket tartalmazó táblák szövegéből kivonatolt gyógyító eljárások gyűjteménye. A vizsgált tábla mind formai (egyhásábos tábla), mind tartalmi (különböző betegségek elleni eljárásokat tartalmazó receptek) gyűjtemények sora (2, 16).

A vizsgált receptek és ráolvasások szövegpárhuzamai alapján elmondható, hogy táblán szereplő szöveg részben bizonyosan a korábbi, újasszír kori orvosi szövegekből ismert szöveghagyomány folytatója. A párhuzam nélküli receptek felvetik annak lehetőségét is, hogy a tábla részben olyan babilóniai orvosi szöveghagyományhoz tartozó eljárásokat is tartalmaz, amelyek a korábbi újasszír orvosi szövegekben nem azonosíthatók. E tekintetben érdemes megjegyezni, hogy az új- és későbabiloni kori orvosi szövegek jelentős részben a babilóniai nagyvárosok (elsősorban Babilón, Nippur, Sippar, Borszipa, Uruk és Ur) ráolvasópapi könyvtáraiból (6), illetve elsősorban gazdasági és jogi szövegeket tartalmazó családi ékírásárakból származnak. A formai és tartalmi jellemzők alapján az általunk bemutatott tábla is valamely szakember könyvtárából származhat.

## IRODALOM

1. Bácskay András *Számmisztika a babilóniai orvosi szövegekben* In: Németh György (szerk.) *A gyógyító számok. Források és Tanulmányok a számok szerepéről az antik gyógyászatban* Szeged 2008:143–162.
2. Bácskay András *Magical-medical prescriptions against fever: an edition of the tablet BM 42272* *Le Journal des Médecines Cunéiformes* 2015;26:1–32.
3. Bácskay András *Orvoslás az ókori Mezopotámiában. A mezopotámiai gyógyító rítusok elmélete és gyakorlata* (OTI 5) Pécs–Budapest 2018:145–50(a), 167–74(b), 168(c), 173–4(d), 180–2(e).
4. Bácskay András *Therapeutic Prescriptions against Fever in Ancient Mesopotamia* (AOAT 447) Münster 2018:121–39(a), 146–58(b), 151(c), 154(d).
5. Bácskay András „Fogj egy zöld békát!” *A béka felhasználása a mezopotámiai orvosi eljárásokban* In: Dávid Nóra, Fodor György, Óze Sándor (szerk.) *Tíz évhét. Tanulmányok Fröhlich Ida 70. születésnapja alkalmából* Budapest, 2018:103–16; 107(a).
6. Bácskay András „Kenőcs a halotti szellem ellen”: *egy késő-babiloni orvosi szöveg elemzése* *Kaleidoscope* 2021;11:1–7.
7. Bácskay András, Niederreiter Zoltán *Bölcs tudósok, a nagy istenek titkának őrzői* In: Nagy Árpád Miklós (szerk.) *Az Olympos mellett: Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban: 1. kötet: Egyiptom, Mezopotámia, Anatólia, Itália.* Budapest 2013:183–218.
8. Böck, Barbara *Sourcing, Organising, and Administering Medicinal Substances* In: Karen Radner, Eleanor Robson (szerk.) *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture* Oxford, 2011:693–4 (a), 696(b).
9. Caplice, Richard *Namburbi Texts in the British Museum, V. Orientalia, NS. XL, 1971:133–83, 175(a).*
10. Krebernik, Manfred *Šarrat-Nippur, un-gal-Nibru* *RIA* 2009: 12(1–2), 76.
11. Pongratz-Leisten, Beate *Comments on the translatability of Divinity: Cultic and Theological Responses to the Presence of the Other in the Ancient Near East* In: Corinne Bonnet, Amandine Declercq, Iwo Slobodzianek *Les représentations des dieux des autres. Colloque de Toulouse, 9–11 décembre 2010* Caltanissetta, 2011:83–111, 101(a).
12. Reade, Julian *Rassam's Babylonian Collection: the Excavations and the Archives, xxx–xxxI* In: Erle Leichty *Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum VI. Tablets from Sippar I.* London 1986.

13. Scurlock, JoAnn *Animals in Ancient Mesopotamian Religion*. In: Billie Jean Collins (ed.) *A History of the Animal World in the Ancient Near East*. Leiden–Boston–Köln, 2002:371–386; 373/30(a).
14. Scurlock, JoAnn *Magico-Medical Means of Treating Ghost-Induced Illnesses in Ancient Mesopotamia* (AMD 3) Leiden–Boston 2006:271–3/60(a), 328/110(b), 331–3/113(c), 431–3/169(d), 477–9/199(e), 577/261(f), 596/280(g), 610/293(h), 651/326(i).
15. Scurlock, JoAnn *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*. Atlanta 2014:407–12.
16. Stadhouders, Henry – Johnson, Cale J. *Time to Extract and a Time to Compile: The Therapeutic Compendium Tablet BM 78963*. In: Strahil V. Panayotov, Luděk Vacín (eds.) *Mesopotamian Medicine and Magic. Studies in Honour of Markham J. Geller* (AMD 14) Leiden–Boston, 2018: 556–622.
17. Wiggermann, Frans A. M. *Nin-azu* RIA 2000;9:329–35.

**Betűrendbe sorolás.** A betűrendbe sorolás a szavak ábécé szerinti elrendezése. A besorolásnál szigorúan, a betűk mindegyikénél követjük az ábécét. Azonos betűkkel kezdődő szavaknál az első nem azonos betű szerint sorolunk be (*lom, lomb, lombik*). A betűrendet az írásképp szerint alakítjuk, függetlenül a kiejtéstől. Néhány különleges szempont:

- A régies magyar betűket elemeire bontva kezeljük (*eö* → *e + ö*; *Eötvös* – az első betűnél az *e*-hez, a másodiknál már az *ö*-höz soroljuk). Ugyanígy járunk el az idegen ábécék betűivel (*oe* = *o + e* [oestrogen], *ou* → *o + u* [joule]) és a *ch*-val is (*c + h*).
- Az egyjegyű kettőzött betűk külön-külön betűnek számítanak (*pp* → *p + p* [szaporít – szappan], *ll* → *l + l* [halbőség – hallás]).
- Felbontjuk a mássalhangzók kettőzött egyszerűsítését, és kettőzött betűként kezeljük (*ccs* → *cs + cs* [locsan → locs + csan], *ggy* → *gy + gy* [megye – meggybefőtt]).
- Azonos kezdőbetűs egy- és kétjegyű mássalhangzók közül mindig az egyjegyű kerül előbbre (*cukor* – *Csaba* [a *c-t* írjuk előbbre]).
- A magánhangzók rövid-hosszú párait a besorolásnál azonos értékűnek tekintjük a szavak elején és belsejében is, így a hosszú magánhangzó megelőzheti a rövidet (*író, iroda*). Ha azonban a két szó csak a rövid-hosszú magánhangzóban különbözik, az előbit írjuk előre (*szél, szél*).
- Azonosnak tekintjük az idegen szavak mellékjeles betűit is a magyar ábécé megfelelőjével: a sorrendiségnél a mellékjeles betűt csak akkor vesszük figyelembe, ha a két szó betűsorában nincs más különbség (*Škoda* – *skorbut* [a mellékjeles szó van előbb, mert az első különböző betűje, a *d*, előbb van, mint az *r*], *de: Gärtner* – *Gärtner* [a két szó csak a mellékjeles betűben különbözik], *kör, kór, kór*).
- Ugyancsak egyforma sorrendiségű a kis- és a nagybetű, az utóbbira csak az azonosan írt szavaknál vagyunk tekintettel; a kis- és nagybetű sorrendet alkalmazzuk (*Róza* – *rozoga*, *de: röntgen* – *Röntgen*).
- A különírt, az egybeírt és a kötőjeles szókapcsolatok betűsorát minden tekintetben egyformán ítéljük meg (*kis részben* – *kis-sé, Tisza-part* – *tiszavirág*). De ha két szó betűsora teljesen egyezik, csupán a kötőjel vagy a különírás a különbség, az egybeírt kerül előre, ezt követi a kötőjeles, majd a különírt (*Sáros-patak* – *Sáros-patak* – *sáros patak*).
- Tételkezdők
- A nevek előtt álló elemeket, a névelőzégeket (*Dr. Ifj. Prof.*) nem vesszük figyelembe (a *Dr. Szabót* az *sz*-hez soroljuk).

Hasonlóan nem vagyunk tekintettel az idegen tulajdonnevek kiegészítőire, a névkiegészítőkre (*von, zu, van, van der, de, la*), például a *Van der Waals-erő* kifejezést a *wa*-nak, a *de Chatel* nevet pedig a *ch*-nak megfelelő helyre tesszük.

Nem egyszerű az előzőketűt tartalmazó magyar családnevek ábécébe szedése, így is, úgy is előfordulhatnak, elvileg attól függ a besorolás, hogy a betű a névnek szerves része-e vagy sem (*É. Kiss Katalin, H. Bognár Éva* vagy: *H. Bognár Éva, É. Kiss Katalin*). Célszerű ilyenkor mind a kétféle beosztás szerint keresni.

A névelővel kezdődő tételek besorolása kettős: figyelembe vehető a névelő, de előfordulhat olyan besorolás is, ahol a könnyebb kereshetőség azt kívánja meg, hogy a névelőt ne vegyük figyelembe. Az orvosi szakkifejezéseknél jóformán nincsenek ilyenek.

A tartozékbetűvel kezdődő szakszavak besorolásáról értelemszerűen nem rendelkezik az akadémiai szabályzat. A magyar és az idegen latin tartozékbetűs szavakat a tartozékbetűk szerint csoportosítjuk (*A-hepatitis, A-vitamin, B-lymphocytá, C-vitamin; Y-kromoszóma, X-faktor, X-kromoszóma*). A tartozékbetűkkel társuló tartozék-számokat csak akkor vesszük figyelembe, ha a két szó betűrendje egyébként teljesen egyforma (*B<sub>1</sub>-vitamin, B<sub>6</sub>-vitamin, B<sub>12</sub>-vitamin*). A görög tartozékbetűkkel kezdődő szakkifejezéseket – mivel ezek nem részei az ábécének – a görög betűk kiejtése szerint rendezzük és írjuk (*alfa-thalassaemia, béta-mikroglubulin*); az ábécébe sorolásnál nem használjuk a görög betűvel írt formákat, legfeljebb zárójelben adhatjuk meg (*alfa-thalassaemia [α-thalassaemia]*).

Az arab és a római számokkal kezdődő szakszavaknál a jelzőszerű számok csak másodlagos jelentőségűek: a szakszó betűsora szerint tesszük sorba a szavakat (a *2-es [formájú] diabetés mellitus* szakkifejezést a *diabetésnek* megfelelően osztályozzuk; szokásosan fordított sorrendben: *diabetés mellitus [2-es formájú]*). Ha a szám része a szakszónak, betűvel írjuk, és ebben a formában is soroljuk be (*háromfejű, kétszarvú, kettős, kettőzet, negyedik betegség*), de számmal írva is előfordulnak (*32-esek tere, 3-as kapu, 66. utca, III-as dűlő*). Az utóbbiak az ábécé végére kerülnek növekvő számsorrendben, és a római számokkal kezdve.

A tulajdonnevek előtti számokat is csak az egyező elemek besorolásánál vesszük figyelembe (a *XVI. Lajos* tulajdonnevet az *l* betűnél tüntetjük fel, függetlenül a sorszámától; *de: II. Lajos, XVI. Lajos*).

Az orvosi szaknyelvben szokásosan az akadémiai helyesírás által szabályozott – a fentiek szerinti – betűrendbe sorolást alkalmazzuk, annak ellenére, hogy sok benne az idegen kifejezés.